

DE WERELD IN LAGEN

sociaal-ruimtelijke analyse nader verklaard

door J. Lengkeek

Inaugurale rede uitgesproken door Prof. Dr J. Lengkeek bij aanvaarding van het ambt van hoogleraar
 sociaal-ruimtelijke analyse op donderdag 5 december 2002

DE WERELD IN LAGEN

sociaal-ruimtelijke analyse nader verklaardⁱ

Sinds ik in Maart van dit jaar benoemd ben als hoogleraar *sociaal-ruimtelijke analyse* moet ik steeds uitleggen wat dit voor een vakgebied is. Het valt niet mee om dat in voor iedereen begrijpelijke termen te doen. Weinig mensen hebben er ooit van gehoord. De leeropdracht sociaal-ruimtelijke analyse komt alleen in Wageningen voor. Het was ooit recreatiekunde. Het werd vervolgens sociaal-ruimtelijke analyse van landgebruik, met bijzondere aandacht voor recreatie en toerisme. Even werd nog het sociaal-ruimtelijke analyse van stad-landrelaties. Nu is het gewoon sociaal-ruimtelijke analyse. Met deze rede wil ik vertellen wat sociaal-ruimtelijke analyse is.

SOCIAAL-RUIMTELIJKE ANALYSE

Sociaal-ruimtelijke analyse is een vakgebied in Wageningen, waarin het gaat om kennis van het gebruik, de waardering en de beleving van de leefomgeving door individuen, groepen en organisaties. Deze kennis wordt in verband gebracht met de vraag hoe mensen hun omgeving vorm geven, hoe zij reageren op veranderingen daarin en op welke wijze daarmee in ontwerpende zin rekening kan worden gehoudenⁱⁱ.

Dat klinkt abstract. Geef eens een voorbeeld, vraagt men dan.

Ik wil u voorstellen aan een familie, die ik heb verzonnen en die ik wil gebruiken om u een beeld te geven van waar het bij sociaal-ruimtelijke analyse zoal om gaat.

Het gezin bestaat uit moeder, vader, dochter en zoon. Ze wonen in een nieuwbouwwijk, die nog steeds groeit. Moeder werkt drie dagen per week, heeft een HBO-opleiding verkeer en toerisme en werkt als manager in een grote reisorganisatie. Ze is dol op reizen. Haar werk vindt ze haar hobby. Vader werkt in een winkel voor buitensport-artikelen. Hij tuiniert en doet in zijn vrije tijd vogeltellingen voor een natuurorganisatie. Vader gaat één keer per jaar met vrienden op reis naar gebieden met tropische regenwouden, om de 'echte' natuur te aanschouwen.

De kinderen zitten op de middelbare school. Het meisje, de oudste van de twee, is sportief. Ze heeft een racefiets, fietst in clubverband, maar gaat er ook alleen op uit. Leontien van Moorsel is haar heldin. Ze vindt Leontien 'vet gaaf'. Ze gaat graag met vriendinnen op vakantie. Bakken aan het strand, lekker naar de disco, en, wie weet, ziet ze een leuke jongen. Haar broer is anderhalf jaar jonger. Hij zit in de brugklas en heeft een passie opgebouwd voor archeologie. Het liefst zoekt hij scherven, die hij in zijn privé-museum op zolder wil uitstellen. Hij is lid van de plaatselijke oudheidkundige vereniging en mag meedoen met opgravingen. Zijn vader stimuleert het. Die was zelf ooit lid van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie en Natuurbescherming.

Dit is een willekeurig gezin. Ze hebben allemaal hun dagelijkse leefpatroon: naar het werk gaan, afwassen, bedden opmaken, eten, naar school, afgewisseld met momenten van vrije tijd. Ze doen dat op een min of meer vaste manier. Wat voor hen *relevante omgeving* is, ontstaat door wat ze doen, waar ze gaan en wat ze belangrijk vinden. De relevante omgeving bestaat uit de fysieke ruimte en de mensen en organisaties die ze daarin tegenkomen. Vooral in de vrije tijd kunnen ze hun fantasieën uitleven met reizen, hobbies en passies. Deze schets geeft enkele facetten van wat we in de wetenschap *de leefwereld* kunnen noemen.

De omgeving is belangrijk als plek waar ze dingen doen en waar ze zich bij betrokken voelen. De relevante omgeving beperkt zich niet tot hun huis, werk en school. Nu er een buurtpark wordt aangelegd heeft vader zich aangesloten bij een actiegroep, die vindt dat de gekozen plek moet blijven zoals die is. De plek is deel van een veenweidegebied met veel vogels, water en unieke begroeiing. Die omgeving noemt men 'landschap' en wat daar te vinden is heet 'natuur'.

De omgeving is meer: de grote stad waar ze soms heengaan (ook die zou men een – stedelijk – landschap kunnen noemen); de gebieden waar het meisje op haar racefiets doorheen rijdt (ze heeft een actieradius van ruim 100 kilometer); het natuurgebied op 17 kilometer afstand waar vader vogels telt; de plekken waar voor de zoon de archeologische mysteriën liggen; het vakantieland met de tropische wouden; moeder's reisbestemmingen.

Het gezin staat niet op zichzelf, maar is onderdeel van allerlei sociale netwerken, zoals familie, vrienden, school, werk, actiegroep en clubs. Elk netwerk heeft weer een eigen relevante omgeving. Er zijn zo meer en andersoortige gezinnen: in de wijk, in de oude stadskern, maar ook in de landen waar onze familie naartoe reist. Die gezinnen in andere landen zien bij hun dorp hotels verrijzen, een disco voor buitenlanders komen. Ze zien reisgezelschappen langskomen, op weg naar toeristische bestemmingen. Hoe moeten zij reageren op deze veranderingen? Deze negeren? Zich verzetten? Misschien hun *leefwereld* aanpassen, bv. door de leefwijze van de bezoekers over te nemen of er zoveel mogelijk financieel van te profiteren? Of juist zich vastklampen aan tradities die hun eigen identiteit versterken?

Met sociaal-ruimtelijke analyse verdiept men zich in leefwerelden en probeert men te begrijpen welk belang bijvoorbeeld deze gezinsleden hebben bij hun omgeving. Hoe kan de wereld voor hén bruikbaar worden gehouden, aansluitend bij hun beleving, welke conflicten doen zich in hun leefwereld en omgeving voor en hoe kunnen die worden opgelost?

Het gaat niet alleen om individuen en gezinnen. Het gaat evenzeer om de leefwereld en belangen van bedrijven, agrariërs, kantoren, de VVV, projectontwikkelaars, volkstuinders, sportvissers, watersporters, natuurorganisaties, gemeentelijke of provinciale beleidsorganen, ministeries, velden van wetenschap en ga zo maar door. Elk heeft specifieke belangen en een kijk op de voor hen relevante ruimte.

VAN SOCIALE ANALYSE NAAR SOCIAAL-RUIMTELIJKE CONSTRUCTIE

Bij sociaal-ruimtelijke analyse gaat het om de ontleding van het gedrag van mensen in de ruimtelijke en sociale omgeving en de betekenis van de omgeving. De benaming sociaal-ruimtelijke analyse komt niet helemaal uit de lucht vallen. In 1962 hield Willem Steigenga zijn inaugurele rede bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de planologie aan de Universiteit van Amsterdamⁱⁱⁱ. De titel van zijn voordracht *Van sociale analyse naar sociaal-ruimtelijke constructie*, lijkt op sociaal-ruimtelijke analyse en zijn betoog is de moeite waard om nog eens naar te kijken.

Steigenga schetste voor toen nieuwe problemen, die opgelost dienden te worden, en die nog steeds terzake zijn. Hij wees op de snel groeiende bevolking, de verstedelijking en verhevigde druk op de ruimte. Deze problemen noodzaakten om efficiënter met ruimte om te springen. Hij wees ook op het vervagende onderscheid tussen stad en platteland. De vorming van de Randstad was in volle gang.

In dezelfde jaren zestig werden groene buffers, tevens recreatiegebieden, aangelegd tussen de grote steden om het dichtgroeien van de Randstad te voorkomen. Voor het eerst was daar in ons land zichtbaar wat het perspectief zou worden voor heel Nederland. De omsluiting van de steden door het platteland maakt plaats voor stedelijke structuren die het platteland omarmen. Het agrarische productieland is gedeeltelijk belevingsruimte geworden voor recreatie, natuur en cultuurhistorisch erfgoed. Ons voorbeeldgezin maakt dat mee en draagt eraan bij.

Bij deze ingrijpende ruimtelijke veranderingen ging het volgens Steigenga in 1962 om maatschappelijke waarden. De opgave is, aldus Steigenga, om te zoeken naar de beste aanpassing tussen maatschappelijke waarden (dus leefwereld, zoals van ons voorbeeldgezin) en ruimte.

Hij pleitte daarom voor een sociaal-ruimtelijk onderbouwde *utopie* of *constructie*, die de planners zou moeten helpen bij het duidelijk maken van ideale ruimtelijke oplossingen in nieuwe wijken, steden en metropolen. De utopie is een model van een samenleving in de ruimtelijke omgeving, die uitgaat van belangrijke maatschappelijke waarden en die daarvoor een ideale realisering zoekt. De utopie, zo erkende Steigenga, is een constructie, die echter nergens in die vorm een verwezenlijking vindt. Maar de utopie helpt om duidelijk te maken waar men naar zou moeten streven.

Verzamel daarvoor voldoende kennis en gebruik je verbeelding, zou hij zeggen. Kennis van de maatschappelijke waarden dient een onverbreekbaar onderdeel te zijn van fantasievolle planning voor de toekomst en creatief ontwerp. De utopie geeft een richting aan.

Sinds 1962 is nog veel actueel, maar er is ook veel veranderd. Er zijn grote kwesties bijgekomen zoals de herstructurering van agrarische gebieden, grootschalige natuurontwikkeling en het streven naar een 'natter' Nederland met een hogere grondwaterstand en met gebieden die bij hoog water weer kunnen onderlopen en zelfs delen, die weer aan het water worden prijsgegeven. Bovendien, meer dan toen, maakt de Nederlandse leefomgeving deel uit van een systeem van globalisering (Martinelli, 2002). De moderne transportmiddelen, de massa-communicatiemedia en met name internet, maken contacten over de gehele wereld onmiddellijk mogelijk en persen als het ware tijd en ruimte samen (Harvey, 1990).

Het optimisme uit de jaren zestig en zeventig over de maakbaarheid van de samenleving is aanzienlijk getemperd. Men is gaan beseffen dat de toekomst niet meer aan de tekentafel kan worden ontworpen. Mensen, zoals mijn virtuele gezin, moeten zeggenschap hebben over wat er met hun omgeving gebeurt, wil men veranderingen in de omgeving kunnen doorzetten. Dat maakt het proces moeilijk voorspelbaar. En daarmee verdwijnt de utopie als leidend ideaal naar de achtergrond. Tegenwoordig gebruikt men hooguit denkmodellen, scenario's, waarin waarden en daarop gebaseerde keuzen in hun consequenties inzichtelijk worden gemaakt.

DE SOCIALE PRODUCTIE VAN RUIMTE

Als de utopie verdwijnt, wat is dan de rol van een sociaal-ruimtelijke analyse of constructie? Om die vraag te beantwoorden is het nodig om dieper in te gaan op het verband tussen mensen en hun omgeving, de veranderingen die daarin optreden en de uitdagingen om daar als samenleving mee om te gaan.

In zijn boek *Production de l'espace* stelde de Franse geograaf en filosoof Henri Lefebvre (1992:26, oorspronkelijk 1974) ruim een kwart eeuw geleden vast dat de ruimtelijke omgeving een sociaal product is.

Dit sociale product wil ik bekijken met behulp van het begrip 'leefwereld', dat ik hiervoor noemde^{iv}. De leefwereld kan worden opgevat als het geheel aan waarden, kennis, voorstellingen en ervaringen, waarmee mensen de sociale en ruimtelijke wereld benaderen als 'vanzelfsprekend' (Schutz, 116)^v. Daarmee scheppen zij *hun* ruimtelijke omgeving. Ons voorbeeld-gezin leeft in betrekkelijk vaste dagelijkse leefpatronen. Wat ze waarnemen in hun omgeving is niet alles wat er mogelijkwijze is, maar betreft een selectie. Ze ervaren de omgeving door hun activiteiten en de begrippen die daarbij horen.

Taal en cultuurpatronen zijn de bouwstenen van hun leefwereld. *Ze gaan naar hun werk. Ze willen wandelen door een bosrijke omgeving, met open stukken weide.* Met dergelijke woorden geven ze tevens vorm aan de omgeving om hen heen. Vanzelfsprekendheid ontstaat wanneer ze vaak dezelfde dingen doen. Er vormen zich daardoor in het brein als het ware vanzelfsprekende

schema's, waarmee ze de wereld om hen heen begrijpen. Die bepalen, als referentiekader, ook in hoeverre ze omgevingen beleven waar ze niet eerder geweest zijn^{vi}.

Behalve een vanzelfsprekend beeld van het alledaagse leven bevat de leefwereld ook voorstellingen over wat er nog meer belangrijk is. De leefwereld is boordevol verbeelding. Daarom heeft de jongen een verlangen naar het verleden, wil het meisje op haar racefiets haar fysieke grenzen verkennen, houdt vader van oernatuuren en verlangt moeder naar exotische oorden. Daarom lezen ze, kijken ze naar films en gaan ze erop uit. De leefwereld, met alle waarden en voorstellingen, is daarom een bron waaruit de verbeelding kan putten. En ze bepalen daarmee de horizon van hun relevante ruimte.

Leefwereld gaat om waarden, betekenissen en begrippen die door uitwisselingen tussen mensen gezamenlijk geproduceerd worden en dus ook met elkaar gedeeld^{vii}. Maar men deelt niet alles met iedereen. Daarom zijn er verschillende leefwerelden, gebonden aan sociale groepen. En dus, zoals Lefebvre eveneens constateerde, produceert elke sociale groep een eigen omgeving.

De leefwereld is niet te scheiden van wat mensen in werkelijkheid doen, kortom het handelen. Al doende brengen ze hun leefwereld in praktijk. Ze lopen dan ook tegen grenzen aan. Niet alles in de omgeving is mogelijk. De ruimte is meestal niet geheel vrij te gebruiken. Ze komen anderen tegen en merken hoe anderen ruimte bezet houden. De Franse socioloog Pierre Bourdieu wees al eerder op de tweeledigheid van onze werkelijkheid (Bourdieu en Wacquant 1992). Enerzijds wordt die sociaal geproduceerd door de leefwereld, met daaraan verbonden gedrag. Anderzijds is de werkelijkheid het product van dat gedrag en ervaart men de sociale en fysieke omgeving als een feitelijk iets of als feitelijke stand van zaken. *Stand van zaken* is wat Bourdieu *structuur* noemt. Die ervaart men als tastbare werkelijkheid.

Leefwereld en structuur worden met elkaar verbonden in het dagelijkse handelen en zo zijn mentale structuur, sociale structuur en ruimtelijke structuur aan elkaar gekoppeld. Mij baserend op het werk van Lefebvre, kom ik tot een sociale ruimte, die bestaat uit drie, onlosmakelijk verbonden onderdelen^{viii}: *Verbeelde ruimte*; deze bestaat uit de leefwereld en mentale constructies, waarin waarden, waarheden en verlangens zijn vervat; bijvoorbeeld, voorstellingen en verhalen die bewoners hebben over hun omgeving, en mentale beelden die toeristen hebben over hun verlangde plek, meestal ontleend aan de plaatjes en reisgidsen, de theorieën van ecologen over de natuur, de concepten die ruimtelijke ordenaars hanteren etc^{ix}. *Bezeten ruimte*; dit is de structuur en stand van zaken; ik gebruik opzettelijk 'bezeten' als het verleden deelwoord van bezitten. Het is de tastbare neerslag van handelen en verbeelding in de vorm van organisaties, regels, gebouwen en infrastructuur, ruimtegebruik, kortom de machten die de ruimte bezitten en bezetten. Een dimensie daaraan is de beeldtaal die de belangen in die ruimte uitdrukken: de uithangborden, de verkeersborden, de dominerende architectuur, de etalages en dergelijke. In deze symboliserende ruimte zit een zekere bezetenheid van verordineren, suggereren, verleiden en vertellen^x.

Handelingsruimte; deze vormt zich met het gedrag^{xi}, de functies en betekenis die daarmee gemoeid zijn. Deze handelingsruimte ontstaat door gedrag van individuen, groepen, organisaties en netwerken^{xii}.

De drie onderdelen zijn met elkaar verbonden in één proces van sociale productie van de sociale ruimte. Analyse betekent ontleding van een ingewikkelde werkelijkheid. Die ontleding moet helpen om processen te begrijpen. De drie onderdelen kunnen in onderling verband of elk in hun eigen aard bestudeerd worden: door bijvoorbeeld onderzoek naar tijd-ruimte patronen, onderzoek naar representaties of de geografie van de plek.

In de sociaal-ruimtelijke analyse nemen wij elke laag afzonderlijk en in samenhang in beschouwing en analyseren we vooral de verbeelde en gepercipieerde ruimte in het proces van psychologische en sociale productie (zie o.m. Lengkeek en Boomars, 2001).

Het verder vormgeven en uitbouwen van het belevingsonderzoek en -onderwijs in Wageningen is daarom een centrale ambitie. Sinds enige tijd spreekt men over de opkomst van de belevingsmaatschappij. Beleving wordt gezien als de motor van maatschappelijke en

economische dynamiek (Wolfe, 1999; Gilmore and Pine, 2000). Wageningen kan en moet voorop lopen met de analyse van dit soort processen.

DE WERELD IN LAGEN

We hebben zojuist de wereld als sociaal-ruimtelijk product en proces opgedeeld in drie onderdelen. Wat deze onderdelen in onderlinge samenhang opleveren zijn verschillende lagen van sociale ruimte en ruimtelijke betekenis.

Laten we even teruggaan naar ons fictieve gezin.

De tuin was eerst een plek waar de kinderen, toen ze nog klein waren, speelden (een handeling). Door hun spel werd het een speelplaats. De ouders zorgden voor een schommel en een zandbak (bezit). Op een zeker moment verdween het spel van de kinderen naar de straat. De handelingsruimte verlegde zich. De tuin werd tuin en is nu het domein van vader, waarin hij zijn fantasie uit kan leven (verbeelding). Hij heeft een uitgesproken idee over de planten en kruiden. Hij leest tijdschriften over biologische teeltmethoden. Hij mag niet voorbij de erfafscheiding (bezit). Helaas is er aan één kant een akelige schutting, die het resultaat is van onderhandelingen met de buurman, die geen natuurlijke heg wilde, maar een hardhouten fantasie van bogen en verbindingen. Hier botsten twee leefwerelden.

En paar andere voorbeelden.

Het meisje voert haar racefiets over paden (handelen). Op sommige komt ze oudere fietsers tegen, die langzaam rijden (bezeten ruimte). Ook daar botsen leefwerelden. Ze verliest snelheid, raakt uit haar ritme en haar mentale proces, dat wordt beheerst door routineuze beweging en de productie van adrenaline, raakt ontregeld. De andere fietsers roepen haar scheldwoorden na^{xiii}. Van de omgeving merkt ze gewoonlijk weinig. Alleen het pad, het vooruitzicht en voortgang houden haar bezig^{xiv}.

Vader's wereld bestaat deels uit natuurgebieden, waar hij van houdt. Zijn verbeelde wereld heeft vaste vorm gekregen in gebieden die beschermd worden. Eigenlijk heeft hij de pest aan fietsers, die door de natuur stuiven, zoals zijn dochter. Ze verstoren de rust. In zijn leefwereld is eigenlijk weinig plaats voor al die reizen, die door zijn vrouw worden georganiseerd. Reizen kost brandstof. En hij vindt toeristen verwerpelijk: ze gaan voor de lol, om bruin te worden, om goedkoop te eten en te drinken en ze snappen niets van de omgeving waar ze komen. Ze verstoren samenlevingen elders. Hij gaat zelf naar Kenia, maar hij weet de natuur naar waarde te schatten en hij houdt rekening met de Masai en slaapt in hun dorpen. Zijn vrouw gelooft niet in haar man's eco-dogmatiek. Reizen hoort bij de moderne tijd, vindt ze. Dat draai je niet meer terug. Ze is het eens met haar collega's dat het toerisme een onmisbare bron van inkomsten is geworden. Haar reisbureau vormt vanuit Nederland naar allerlei landen complete ketens van reisbureaus, vliegmaatschappijen, hotels en campings en marketingadviseurs. De ketens vormen machtsfactoren in de productie van toeristische omgevingen.

De lagen die ik zojuist beschreven heb zijn voor een deel tastbaar als bezeten ruimte. Tegelijkertijd bestaan ze uit handelingsruimte en verbeeldingsruimte. Soms bestaan deze ruimten naast elkaar, maar meestal overlappen ze elkaar. Het is te verwachten dat daarover conflicten ontstaan. De sociale productie van ruimten zit zichzelf in de weg, omdat niet alles op dezelfde plek kan plaatsvinden. Dus hangt het af van 'macht' wat er wel of niet wordt geproduceerd.

Er zijn twee vormen van de macht om sociale ruimte te produceren: toeëigening en dominantie. Harvey (1990) maakt in zijn boek *The condition of postmodernity* dit verhelderende onderscheid. Toeëigening vindt bijvoorbeeld plaats wanneer men de verbeelde ruimte vanzelsprekend kan laten samenvallen met de handelingsruimte. De alledaagse omgeving wordt toegeëigend door bewoners door wat ze elke dag doen en zien. Toeëigening is binding en identificatie (Rose, 1995). Door identificatie ontstaat identiteit van de plek. Deze toeëigening heeft een belangrijke positieve werking. Men voelt zich thuis, verbonden met de plek en met zichzelf. Het fietsende meisje eigent zich de ruimte toe, door er te zijn, binnen een actieradius van 100 kilometer, en door er hard te fietsen. Toeëigening kan effectiever plaatsvinden als men zich organiseert in de handelingsruimte. Het fietsende meisje zal weinig invloed hebben op de toeëigening van fietspaden, maar grote groepen wielrenfanaten kunnen meer bereiken. Naarmate men mensen, argumenten, geld of andere middelen kan mobiliseren, zal men beter in staat zijn de

eigen belangen tot uitdrukking te brengen in de *bezeten ruimte*. Daar blijkt dan dominantie. Sommige ruimten zijn zo exclusief bezit van specifieke belangen dat deze zelfs worden aangeduid als machtslandschappen (Zukin, 1991). Een industriegebied is een machtslandschap. De binnenstad als vermaakscentrum is er één, maar ook een natuurgebied domineert over andere aanspraken op de ruimte. De spanning tussen toeëigening en dominantie is op alle schaalniveaus merkbaar. Bij de schutting in de tuin van vader. Bij de fietser. In verstedelijkend Nederland worden allerlei functies verdrongen of staan op gespannen voet met elkaar. Landbouw tegenover natuur, gecreëerde natuur tegenover oorspronkelijke natuur, natuur tegenover recreatie, vrije recreatie tegenover commercieel toerisme, rijtjeshuizen tegenover hoogbouw, wonen tegenover infrastructuur. Het is niet zomaar een strijd om functies, het gaat om verbeelde ruimte, handelingsruimte en uiteindelijk bezit in de bezeten ruimte.

In de Vijfde Nota wordt ook gesproken over lagen, die samen de ruimte vormgeven: de ondergrond van bodem en water, infrastructurele netwerken en occupatiepatronen. Deze vooral fysiek-ruimtelijke beschrijving geeft echter weinig houvast om sociaal-culturele processen en hun sociale en ruimtelijke effecten te begrijpen. Juist de symbolische betekenis van de verbeelde ruimte als ook de spanningen tussen toeëigening en dominantie vallen hierbij volledig buiten beeld.

Niet alleen op de schaal van een land zoals Nederland doen toeëigening en dominantie zich voor. Nieuwe netwerken en ketens van menselijke betrekkingen reiken over de hele wereld (Castells, 2000). Overal vindt machtsstrijd plaats. Internationale natuurbeschermings NGO's (non-governmental organisations) en toerisme zijn enorme internationale machten geworden. Dankzij die NGO's zijn er overal natuurparken ontstaan. De exploitatie van de toeristische verbeelding transformeert menig paradijs in een regelrechte hel. Ook bedrijvenvestigingen en infrastructuurverbindingen zijn onderhevig aan mondiale processen. Stedelijke gebieden, zoals bijvoorbeeld Singapore of Hongkong, zijn machtsconcentraties geworden van internationale en vooral economische betrekkingen.

Het is mijn bedoeling om in onderzoek en onderwijs veel aandacht te besteden aan de veranderingsprocessen onder invloed van toeëigening en dominantie. Het gaat daarbij om organisaties, die de sociale ruimte en betekenissen ervan produceren, hun onderlinge strijd en ook de verbinding daarvan aan planning en ontwerp. Er zijn allerlei ontwikkelingen die belangrijk zijn om daarbij te betrekken. De vermenging van stad en platteland roept nieuwe vraagstukken op van inrichting en beheer. Meervoudig ruimtegebruik is een kader om naar slimme oplossingen te zoeken voor het combineren van handelings- en verbeeldingsruimte binnen eenzelfde context. Nieuwe beleidsnetwerken vormen omgevingen voor innovatieve verbeelding. Met dat alles zullen we in de sociaal-ruimtelijke analyse ons actief bezig houden.

VAN UTOPIE NAAR HETEROTOPIE

Het is moeilijk voor mensen om een goed beeld te hebben van de wereld, vanwege de complexiteit ervan. Men verlangt kennelijk naar plekken die elders liggen, bijna in een geïdealiseerde vorm, en naar het verleden of het nog ongecompliceerde. De Franse filosoof Michel Foucault hield in 1967 in Parijs een lezing, die later werd uitgegeven onder de titel 'Des espaces autres' (Foucault, 1987; oorspr. 1967). Hij stelt dat in de middeleeuwen er een hiërarchisch systeem van plaatsen was, verbonden aan de kosmologie van heilige oorden, plaatsen van wereldlijke macht en plekken voor gewone, werkende mensen. Geleidelijk aan werd deze kosmologie opengebroken door het Verlichte denken en het vroege kapitalisme. De sociale, politieke en economische verhoudingen creëerden een complexer geheel van ruimten die zich functioneel tot elkaar verhouden. De uitdaging van complexiteit riep het verlangen op naar de ideale ruimtelijke oplossing: de utopie. Door steeds sneller gaande

ontwikkelingen ontstond een besef van historische tijd, wat uitmondde in de 19e eeuw in een discussie over evolutionaire vooruitgang dan wel cyclische processen van opkomst en neergang. Darwin ontleende in belangrijke mate zijn ideeën over evolutie aan Herbert Spencer en diens uit 1855 daterende boek *Principles of Psychology*. Oswald Spengler vertegenwoordigde met zijn boek uit 1913 *Der Untergang des Abendlandes* het cyclische perspectief. Het concept van moderniteit gaat uit van vooruitgang in de tijd.

In plaats van de obsessie in de 19e eeuw met tijd en historie (ontwikkeling, cyclus) ontstaat volgens Foucault in de twintigste eeuw een obsessie met ruimte: het gelijktijdige hier en elders. De wereld wordt een wirwar van knooppunten en verbindingen. Binnen deze wirwar zoekt men specifieke relaties om een bepaald doel te bereiken, nu weer dit en dan weer iets anders. In deze wirwar dreigen onze oriëntaties en heilige plaatsen op te lossen. Waar het gewone te complex en te veranderlijk is, zoeken we naar het 'andere', buiten het gewone, dat ons een houvast moet geven, kortom 'l'espace autre'.

Foucault meende dat we daarom niet meer utopisch naar de toekomst kijken. We zijn meer begaan met de opgave om het ene en het andere, het nabije en het verre, het naast elkaar en uit elkaar gelijktijdig ruimte te bieden. Tegenover de utopie stelt hij de heterotopie. Letterlijk zegt Foucault, 'dit zijn [] plekken [] die een soort tegenlocaties vormen, een soort gerealiseerde utopieën...' (Foucault, 1987:133). Het is de plek waar zelfs meerdere ruimten op één plek gerealiseerd kunnen worden (hij geeft het voorbeeld van de realisering van natuur en paradijs in de tuin), waar men kan breken met de gebruikelijke tijd. Maar, dat kan maar tijdelijk en we keren terug naar het gewone leven.

Het vervelende en spannende van Foucault is dat niet altijd duidelijk is wat hij bedoelt. Over zijn ideeën ontstaan dan een levendig debat en een vloedgolf van publicaties waarin aan uitleg en herformulering wordt gedaan. Zoöök over heterotopia^{xv}. Het is de moeite waard om het debat over heterotopia, waarin onder andere Lefebvre zich mengde, verder binnen de sociaal-ruimtelijke analyse voort te zetten. Ik wil er hier niet al te ver op ingaan, maar een eigen invulling presenteren. Het begrip heterotopia roept onmiddellijke associaties op met mijn eigen begrip 'contrastructuur' oftewel de organisatie van afstandelijkheid ten opzichte van de alledaagse werkelijkheid. Het begrip gebruik ik om 'contexten' aan te geven waarin 'andere werkelijkheden', variaties op de bekende alledaagse werkelijkheid, kunnen worden gerealiseerd en beleefd (Lengkeek, 1994: 45 e.v.). Contrastructuur verwijst niet uitsluitend naar een plek, maar naar iedere door mensen geproduceerde en georganiseerde verbeelding van 'het andere'. Contrastructuur ontstaat vanuit de verbeelding, veelal verbeelde ruimte en wordt geproduceerd in de handelingsruimte en vindt zijn structuur, stand-van-zaken, in de bezeten ruimte (campings, attracties, recreatiegebieden, dierentuinen, dansfestijnen etc.). De behoefte zich af en toe van het bekende en gebruikelijke af te wenden is een fundamentele menselijke conditie. Er zijn weinig culturen, of misschien geen enkele, waarin extase of verdoving niet voorkomt. In het tijdperk van een obsessie met gelijktijdigheid, zoals Foucault het noemt, neemt heterotopia of contrastructuur veelomvattende vorm aan^{xvi}. De meest voor de hand liggende context waarin heterotopia of contrastructuur wordt gezocht is de vrije tijd. Vrije tijd geeft mensen de handelingstijd en -ruimte om zich aan gewone verplichtingen en aanspraken te onttrekken. De vrijetijdsector, en vooral het toerisme, maar ook de vermaaksindustrie, scheppen heterotopia in de bezette ruimte, die vergaande gevolgen heeft. De aanblik van massatoerisme en vermaak is indringend verbeeld in het fotoboek *A Small World* van Martin Parr (1994) en zeer recent niet minder indringend onder de aandacht gebracht door Tracy Metz (2002) met haar boek *Pret*.

Heterotopia vervangt het verlangen naar één betere wereld door naar een veelvoud aan werelden van elders, ooit of in de verbeelding te verwijzen, maar die nú beschikbaar en bereikbaar zijn. Met het concept heterotopia als gelijktijdig bestaande ruimten voor contrastructuur kunnen toerisme, vermaak, recreatie, natuur en cultuurhistorie in hetzelfde rijtje worden geplaatst. Hoezeer ook ecologen zullen protesteren tegen deze stellingname, in mijn optiek horen natuurgebieden zeker in dit rijtje van heterotopia thuis, omdat ze een streng commentaar vormen op de alledaagse omgeving van werk, wonen en verkeer. Hoe ze opgevat en uitgevoerd worden hangt af van 'natuurbeelden' en ecologische idealen, menselijke constructies waarin

paradoxaal genoeg meestal de invloed van de mens zoveel mogelijk wordt weggedacht of weggewerkt. Hier speelt niettemin nog een belangrijke overweging mee, bewust of onbewust, nl. dat juist door de reductie van de menselijke factor, er in een natuurgebied een gevoel kan ontstaan van behoren tot een groter geheel (Rossman and Uhlela, 1985). De mens voelt zich weer een nietig onderdeel van de natuur, een relatie waarvan de meesten zich gevoelsmatig vervreemd achten. Zo'n konstatering dat mensen een behoefte hebben zich deel van de natuur te voelen, kan filosofisch worden onderbouwd, sociologisch worden geconstrueerd en psychologisch, experimenteel worden vastgesteld. In hun boek *The experience of nature* beschrijven de psychologen Rachel en Stephen Kaplan (1989:183 e.v.) dat het gevoel in een andere wereld te zijn in verschillende contexten teweeg gebracht kan worden. Cruciaal is een gevoel van *uitgebreidheid* (extent). Ze verwijzen naar toneelstukken, shopping malls of de dierentuin. Echter, vooral een natuurgebied geeft het gevoel van uitgebreidheid, fysiek en perceptueel. Ook landschap geeft die aanknopingspunten met een groter geheel, juist omdat het landschap allerlei processen opslaat in lagen en over een lange tijd (Koedoot, 2002).

Heterotopia legt daarmee een variëteit van 'andere', eigenlijk utopische mogelijkheden concreet naast of over de alledaagse wereld van handelen, verbeelding en bezetenheid. Voor ons virtuele gezin zijn de tuin, het opgravingsveld, het natuurgebied, de toeristische bestemmingen en fietsroutes allemaal heterotopia.

In de sociaal-ruimtelijke analyse gaat het niet alleen om de alom aanwezige heterotopia, maar ook om de betekenislagen van de gewone, alledaagse omgeving en de relatie tussen beide.

Heterotopia is echter geen probleemloze nieuwe wereld van betekenisvolle ruimten. Het gaat om over elkaar heen liggende lagen, die door handelen, verbeelden en bezitten met elkaar in concurrentie zijn. Bovendien dreigt 'l'espace autre', de andere ruimte, voortdurend haar hoedanigheid van 'het andere' te verliezen. De tuinervaring wordt gedomineerd door Intratuin. Er zijn al ideeën om woonwijken naar voorbeeld van attractieparken op te zetten. Woningen worden gebouwd naar voorbeeld van de plekken waar we als toerist naar op zoek gingen. Steeds meer wordt het toeristisch beeld, ontleend aan elders, maatgevend voor de alledaagse wereld. Deze 'toeristificering' van de alledaagse leefwereld, doet kwaliteiten van heterotopia verbleken. Door het enorme economische succes wordt het toerisme bovendien zo'n invloedrijke factor, dat het de alledaagse wereld van bepaalde gemeenschappen gaat overnemen. Het hill-tribe dorp in Thailand wordt een toeristisch simulacrum.

De bestudering van de vrije tijd als drager van betekenis voor de beleefde omgeving en de gevolgen van toeristificering wil ik in het programma van de leerstoelgroep bovenaan houden. De vrije tijd heeft een ongekend belang gekregen voor de sociale productie van ruimte. Een belangrijke opgave is om daarbij onze westerse denkbeelden open te stellen voor de niet-westerse benaderingswijze.

De vraag die ik eerder stelde was hoe belangrijk deze analyse nog wel is nu de utopieën verdwenen lijken te zijn. Ik kom daar nu op terug. Wat hebben we eraan om te weten wat mensen voor verbeelding en fantasieën hebben over de ruimte die hen omringt?

HETEROTOPIE ALS SOCIAAL-RUIMTELIJKE UTOPIE

Verdwijnt de utopie daadwerkelijk als we alles gelijktijdig in onze ruimte tot onze beschikking kunnen hebben, verleden, cultuurhistorie, natuur in alle variëteiten, het exotische, ruimte voor zorgeloos entertainment, ruimte voor ontspanning en zelfs futuristische ruimte?

Zoals ik hiervoor vaststelde is heterotopia is geen vanzelfsprekende vervulling van onze obsessie voor gelijktijdige andere verbeeldingsruimten. Heterotopia staat onder voortdurende druk. Kan onze virtuele dochter over een tijd nog overal fietsen? Hoe gaan we om met amateur archeologen? Kan vader ontsnappen aan de alles doortrekkende tuinverbeelding van Intratuin? Leidt de dominantie van de ecologische visie niet tot het verdwijnen van allerlei andere

verbeeldingen, die op dezelfde ruimte geprojecteerd waren? Hebben moeder's georganiseerde reisbestemmingen nog iets waardevols? Welke lagen van betekenis dreigen te verdwijnen, kunnen niet meer worden toegeëigend of zijn zo alledaags geworden dat ze niet meer als 'anders' kunnen worden ervaren?

Kortom, is de utopie wel door de heterotopie vervangen en daarmee verleden tijd?

Als er in de gelaagde wereld geen strijd om de ruimte meer zou zijn, zou de heterotopie inderdaad de utopie kunnen vervangen. Maar er blijft wel degelijk strijd om ruimte bestaan. Al die lagen van betekenis en activiteit zitten elkaar voortdurend in de weg of ze worden vernietigd in grootschalige, rationele beleidsprocessen. Zo heeft na de oorlog de liniaal van de ruilverkavelaars veel van de belevingswaarden van landschap aangetast. Het zou goed zijn als men zich in de ruimtelijke ordening daar beter rekenschap van gaf.

Het blijft nog steeds een opgave is om zó met de ruimte om te gaan, dat er plaats blijft voor meervoudige verbeelding en betekenisgeving.

Maar, wanneer slaat toeëigening om in dominantie, die de leefwereld van een deel van de samenleving onnodig blokkeert? En voor wie moeten we de ruimte inrichten of vrijhouden? Door beleidsmatig ingrijpen gaat er veel verloren, maar zonder ingrijpen ook. Al wordt aan de volledig maakbare samenleving getwijfeld, er wordt meer dan ooit gebruik gemaakt van planning en ontwerp, om processen richting te geven en bij te sturen.

Ik zou toch een utopisch ideaal overeind willen houden, of in Steigenga's termen een sociaal-ruimtelijke constructie. In de strijd om de bezeten ruimte is mijn ideaal dat van een grote verscheidenheid aan verbeelde ruimten. Strijd zal nooit te vermijden zijn. Maar, wanneer de machten die de bezeten ruimte bepalen zich meer bewust zouden zijn van de meervoudige betekenis van de ruimte, kunnen er betere mogelijkheden worden gezocht om strijdige betekenissen te verzoenen en een plek te geven.

Zo vind ik dat de grote natuurbeheerorganisaties nog teveel aan de ontwikkeling van hun eigen machtslandschappen vastzitten. Laat ik dat vooral uitleggen om misverstanden te vermijden. Er moet meer natuur komen in Nederland. Absoluut mee eens, want natuur hoort bij heterotopia. Hoe onmisbaar en waardevol de grote natuurorganisaties ook zijn, het gaat niet alleen maar om meer *natuurgebieden*. Natuur moet veel meer integraal onderdeel worden van onze leefomgeving. Grote natuurbeheerorganisaties zouden hun invloed ook daarvoor kunnen aanwenden en nog meer dan thans een rol in regionaal beleid spelen. Natuur moet de schoonheid van landschap accentueren, woonomgevingen aangenaam en spannend houden en onbeheerde plekken bieden^{xviiixviii}. Wanneer natuur meer als algemeen principe wordt toegepast bij ontwerp en inrichting, dan hoeft de zorg over de ecologische kwaliteit niet altijd voorop te staan. Er komt dan gewoon meer natuur bij, overal, ook al zou het zijn om een motorcrossterrein behoorlijk in te richten. In België heb ik ten zuiden van Vaals een fantastisch crossterrein gezien, wat op een natuurterrein leek, met diep uitgesleten sporen van motoren, four-wheel drives en crossfietsen. Natuur hoeft niet altijd heilig te zijn. Het is net zo als met de monniken die door de abt werden betrappt op roken tijdens het bidden. De abt was woedend. Stel je voor, roken tijdens het bidden. Maar de monniken zagen dat anders: 'we mogen toch wel bidden tijdens het roken?'. Er mag toch wel natuur zijn, zonder dat deze steeds beoordeeld wordt op ecologisch belang?

Een inzet bij de inrichting van Nederland moet daarom bijvoorbeeld meer integrale vergroening zijn. Dat is net zo belangrijk als streven naar de grote aaneengesloten gebieden. Door het accent op 'gebieden' vergeet men gemakkelijk het belang van groen in kleine en misschien onbeheerde porties. Kijk maar naar de Betuwelijn. De groene inpassing is uit de plannen geschrapt, omdat er geïnvesteerd moest worden in één specifiek natuurgebied bij het Pannerdens kanaal. En zo wordt

de Betuwelijn, behalve als nutteloze investering, monument voor brutalisering van burgers en belastingbetalers, ook door een ontbreken van een goed, mét natuur ontworpen inpassing de schande van de Nederlandse planning in de 21e eeuw.

Terugkomend op mijn utopie, het gaat erom dat een bijzondere betekenis dáár een plek heeft waar dat het beste kan of waar het zich goed laat combineren met andere betekenissen^{xix}. Dat is niet altijd simpel. Het belangrijkste is dat beleidsmakers gevoeligheid hebben voor de verbeeldingswerelden van de mensen voor wie ze plannen. Het aardige is dat planners niet alles hoeven te bedenken. Er zijn genoeg ideeën, fantasieën en liefdes voor de omgeving, waar het beleid op in kan spelen. Het is belangrijk om vast te stellen dat het in ons land ook niet zo slecht gesteld is. Mijn denkbeeldige gezin kan zich nog ontplooien. Zo vol is Nederland nu ook weer niet. Het denkbeeldige gezin is de representatie van heterotopie. Dus verdient de leefwereld van mensen voortdurende aandacht in de planning. Want het gaat uiteindelijk om de leefwereld. En de grote maatschappelijke veranderingen komen daaruit voort.

Om aan te geven hoe daarmee beter rekening kan worden gehouden, ontwikkelt de leerstoelgroep inzichten, die verbeelding en liefde van beleidsmakers, ondernemers en belangengroepen moeten prikkelen. Bijvoorbeeld, door het onderzoeken en onderscheiden van toeristen in ervaringstypen, hebben we een instrument gemaakt om bezoekers van gebieden op een gefundeerde manier in te delen, te zien welke ervaringen waar in het gebied worden gezocht (via tijd-ruimte onderzoek) en gevolgtrekkingen te maken voor beleid (welke typen wil men) en inrichting (waar wil men de optimale aanpassing van type bezoeker en type gebied aanbrengen^{xx}).

De utopie hoeft daarom niet zo ver van de werkelijkheid af te liggen. De blijvende opgave voor sociaal-ruimtelijke analyse is om te onderzoeken welke verbeelde ruimten er zijn, hoe ze zich ontwikkelen, hoe ze zich verhouden tot andere vormen van ruimtegebruik en hoe er recht aan gedaan kan worden. Daar ligt tevens een relatie met beleids- en planningswetenschappen en met ontwerpers, die zich buigen over de vraag hoe zich de gedifferentieerde wereld kan vormen. Door samenwerking van deze disciplines kan Wageningen UR een unieke positie ontwikkelen.

Onze omgeving moet vooral met liefde worden vormgegeven. Met behulp van mensen, die hún verbeeldingen van ruimte hebben, zoals de leden van ons virtuele gezin en met de zorg van plannenmakers en ontwerpers, die begrip opbrengen voor de betekenis die ruimte voor mensen heeft. Grote beleidslijnen, zoals in de Vijfde Nota zijn daar niet voldoende voor. En strakke beleidsnormen en criteria zijn daar zelfs niet goed voor. Die werken nivellerend. Veel belangrijker is inzicht en zorgvuldigheid van beleidsmakers, ondernemers en belangenorganisaties bij het vormgeven aan de bezeten ruimte. De sociale productie van ruimte is iets dat plaats vindt door, tussen en met allerlei sociale organisaties. Om die goed op elkaar te betrekken, dáár gaat het om.

Dan zou er een duurzame, gedifferentieerde wereld ontstaan, met ruimte voor verbeelding. Heterotopie als utopie.

Dit blijft ongetwijfeld een echte utopie, omdat ze nooit geheel verwezenlijkt zal worden. Laten we reëel zijn. Veel lagen van betekenis worden voortdurend, om wat voor redenen ook, weggepoetst. Maar een echte utopie is een streefbeeld, gids en richtingaanwijzer. Dat bedoelde Steigenga en ik houd me daar nog graag aan vast.

AMBITIES

Voor de sociaal-ruimtelijke analyse in Wageningen zie ik drie grote ambities, waarin analyse en theorie gekoppeld kunnen worden aan praktische consequenties.

Nu er voor het eerst een zelfstandige en volledig internationale Mastersopleiding Leisure, Tourism and Environment is, zijn de voorwaarden voor de studie van vrije tijd en omgeving in Wageningen beter dan ooit. De overeenkomst met de wereldomspannende organisatie World Leisure, in Wageningen vertegenwoordigd door WICE, is een onmisbare hulp. De samenstelling van de huidige groep internationale studenten laat zien dat men van alle delen van de wereld, en niet alleen in Nederland, wil onderzoeken en leren hoe we met de leefwereld van mensen optimaal kunnen omgaan. De leerstoelgroep speelt een rol in de internationale fora van vrije tijd, toerisme en duurzame ontwikkeling. Drie internationale PhD studenten werken voor de leerstoelgroep al aan onderzoek naar netwerken en duurzame toeristische ontwikkeling of gaan daar nu mee aan de slag. Ons onderzoek zal vooral ingaan op vrijetijdservaringen en het daaraan recht doen in beleid, beheer en organisatie van het productieproces (visitor management, duurzame ketenvorming etc.).

Daarmee verband houdend moet het belevingsonderzoek en –onderwijs in Wageningen worden uitgebouwd. Wageningen kan op dit gebied een internationaal top-instituut worden. Het vanuit Wageningen opgezette Expertisenetwerk Landschapsbeleving wordt daarvoor de basis. Voor onderwijs krijgt de invulling van een studiep pad voor belevingsstudies vorm binnen de opleiding Landschap, Planning en Ontwerp. Ook zijn al drie AIO's en een Postdoc (binnenkort) op dit gebied aan het werk.

De ambities voor samenwerking met aangrenzende leerstoelen Bosbeleid, Ruimtelijke Planvorming, Landschapsarchitectuur en onderzoeksteams van Alterra krijgen een plek in het Centrum Landschap van Wageningen UR. Sociaal-ruimtelijke analyse is daarin een belangrijke brug tussen disciplines. Onze aandacht wordt vooral gericht op de maatschappelijke krachten achter ruimtelijke transformaties, kortom de leefwereld, en de gevolgen daarvan. Het Centrum Landschap betekent een geweldig potentieel zowel naar menskracht, expertise en marktpositie. In dit samenwerkingsverband met Alterra gaan bij de leerstoelgroep twee AIO's op dit terrein aan het werk.

TOT SLOT

Mijnheer de Rector, leden van de Raad van Bestuur. Dank voor het vertrouwen dat u in het vakgebied stelt binnen de omgevingswetenschappen en voor het vertrouwen door mij op deze positie te benoemen.

Beste collega's van de leerstoelgroep. Dank voor het feit dat jullie me op deze positie hebben gewild en ik meen dat we geen betere sfeer van samenwerking en enthousiasme kunnen wensen.

Beste Adri Dietvorst. Aan jou dank ik de erfenis van sociaal-ruimtelijke analyse. Ik zal de talenten vermeerderen.

Beste Fer Kleefmann, promotor, vriend en stimulator. Dank dat je af en toe 's avonds laat belt om me een hart onder de riem te steken.

Beste collega's van het Centrum Landschap. Met jullie vormt zich een veelbelovende werkrelatie.

Beste Wim van Mourik, het is geweldig dat je gezorgd hebt dat de toga, die eerst van Bijhouwer was, kort na de oorlog aangesteld als hoogleraar landschapsarchitectuur, en vervolgens van jou als hoogleraar planologie, via een omweg terecht gekomen is bij mij als hoogleraar analyse. Klaas Kerkstra, dank voor je medewerking daaraan. Zo is de trits van analyse, planning en ontwerp in de toga gerealiseerd.

Lieve moeder Neel. Je hebt ruim 91 jaar op dit moment moeten wachten. Ik dank je voor je steun en geduld en ik ben heel blij dat je erbij bent.

Lieve Boet, jij hebt nog geen jaar op deze gebeurtenis hoeven wachten. Ik waardeer je ongeduld, maar dat je te vroeg kwam was niet nodig geweest. Je had beter aan je moeder kunnen denken dan aan je opa. Maar ik ben blij dat je hier bent.

Lieve Famke, je bent mijn meest kritische lezer. Voor al je support en inspiratie ben ik jou het dankbaarst.

Noten

ⁱ Met dank voor hun kritische commentaar op eerdere versies aan, in alfabetische volgorde, Lianne Boomars, Stu Cottrell, René van der Duim, Martijn Duineveld, Maarten Jacobs, Mirjam Koedoot en Famke van der Kooi.

ⁱⁱ Ontwerpen wordt hier opgevat zoals Leeuwis (1999) dit formuleerde: 'a high degree of deliberate effort, control and intentionality in bringing about change'.

ⁱⁱⁱ Met dank aan de benoemingsadviescommissie Sociaal-ruimtelijke Analyse van Stad-Landrelaties, en in het bijzonder collega Arnold van der Valk, die mij attendeerden op Steigenga's inaugurele rede.

^{iv} Het begrip leefwereld speelt een centrale rol in het werk van ondermeer Husserl (1952, oorspr. 1913), Schutz (1975; 1990, oorspr. 1962), Habermas (1991) en Long (2001).

^v Vanzelfsprekend wil zeggen dat we daarmee kant-en-klare opvattingen hebben over hoe de wereld in elkaar steekt. Deze opvattingen zijn niet scherp omschreven, hooguit globaal..

^{vi} De schema's van woorden en daden zijn gekoppeld aan een bewuste aandacht, die we doorgaans moeten opbrengen: we lopen vooruit op dingen, we overwegen wat we gedaan hebben en wat de consequenties zullen zijn. We hebben daarmee niet alleen een bepaald besef van ruimte, maar ook van tijd (Schutz, 1975; 1990; Koedoot, 2002). Het tijdbesef in zogeheten moderne samenlevingen is uiterst opgejaagd en nerveus. Stress is een volksziekte geworden.

^{vii} Deze gedachte is door Habermas (1990) specifiek uitgewerkt in zijn theorie van het communicatieve handelen.

^{viii} Ik maak hier gebruik van Lefebvre's driedeling in 'spatial practice', representations of space' en 'representational spaces'. (idem:33). Lefebvre's conceptualisering vind ik evenwel niet helder en bevredigend. De 'representational space' bijvoorbeeld wordt vooral gekoppeld aan de beelden van wetenschappers en beleidsmakers, en niet aan de gevarieerde leefwereld van de gehele samenleving. Ook Harvey (1992) maakt van zijn indeling gebruik en geeft daar weer een andere invulling aan, die evenmin bevredigt. Daarom heb ik de drie lagen anders geconceptualiseerd dan deze auteurs.

^{ix} Met betrekking tot de productie van de verbeeldingswereld en de taal die in deze context wordt gebruikt kan het begrip 'discourse' worden gebruikt (Aarts, 1998; Hajer, 1995).

^x Hoewel de bezeten ruimte empirisch wordt ervaren, is ook deze niet anders te bevatten dan via voorstellingen van wat er aanwezig is. In deze verbeelding van de bezeten ruimte ligt volgens Bourdieu de stilzwijgende 'medeplichtigheid' aan de stand van zaken (Bourdieu, 1989). De stand van zaken wordt bevestigd doordat men gelooft dat het zo is en zo hoort.

^{xi} In de handelingsruimte kunnen ook de 'structuratie' processen, zoals Giddens (1984) die introduceerde, worden geplaatst.

^{xii} Veel experimenteel omgevingspsychologisch onderzoek wordt in deze handelingscontext uitgevoerd, hetzij in een concrete context, hetzij in een gesimuleerde context, bv. door foto's (zie Van den Berg en Casimir, 2002).

^{xiii} De confrontatie van leefwerelden kan heftig verlopen, blijktens ondermeer het Wageningse onderzoek naar conflicten tussen sportvissers en plankzeilers (de Milliano en Van Sambeek, 1986). Een extreem geval deed zich enkele jaren geleden voor toen twee hengelaars vanaf een brug een stoeptegel in een plezierjacht lieten vallen, waarbij een vrouw dodelijk werd getroffen.

^{xiv} Voor wat betreft het lopen (ommetje, eruit, de echte wandeling, hardlopen) is er een voortreffelijk onderzoek uitgevoerd door Willem Koert (19..), waaruit blijkt dat de omgeving voor verschillende (belevings- en handelings)vormen van dezelfde activiteit geheel verschillende relevantie heeft.

^{xv} Voor een overzicht van en bijdrage aan discussie over het begrip heterotopia, zie Saldanha (2000).

^{xvi} Voor actuele cijfers van het mondiale toerisme kan men de website van de World Tourism Organisation raadplegen; voor cijfers over natuurgebieden in Nederland, zie RIVM (2002).

^{xvii} Zie mijn pleidooi voor de eerste Nederlandse Nota voor Ruimtelijke Onordening (Lengkeek, 1992).

^{xviii} Zie ook Thor Hendriks, Harro de Jong en Jaap Lengkeek, Ontwerpen voor of met natuur?. Ongepubl. 2002.

^{xix} Zie bv. Jacobs, Lengkeek en Brinkhuijsen (2002).

^{xx} Zie Elands and Lengkeek (2000) en Bauman e.a. (2002).